

פולמוס יהודי־נוצרי באגדת האישה ושבעת בניה*

איתן רייך**

האגדה שבה מסופר על האישה ושבעת בניה שנהרגו על קידוש השם בגילוי גבורה עילאית נמצאת בספרים החיצוניים ובמקורות רבים בספרות המדרש והייתה במהלך הדורות לסמל של מסירות והקרבה למען קיום הצו האלוכי. היו אף שתיארוה "פאר ההגדה ההיסטורית של כל הדורות"¹.

האגדה מובאת בפעם הראשונה בספר מקבים ב פרק ז, ולאחר מכן בספר מקבים ד,² ושם נאבקים האם והבנים בגזרות הדת של השלטון היווני ומסרבים לאכול חזיר. התקופה היא תקופת גזרות אנטיוכוס אפיפנס (167 לפנה"ס לערך), שקדמו למרד החשמונאים. אביא קטעים מהסיפור כפי שהוא במקבים ב:

וקרה שנתפסו שבעה אחים, יחד עם אמם, ומטעם המלך היו מנסים לאלץ אותם - בהתעללם בהם ברצועות ובחבלים - לנגוע בבשרם האסור של חזירים. ואחד מהם היה לדוברם ודיבר כך: מה אתה עומד לשאול אותנו וללמוד מאתנו? הרינו מוכנים למות ולא להפר את חוקי האבות. והמלך יצא מכליו, וצוה ללבן מחבתות וסירים. מיד כאשר לובנו, ציווה [המלך] לכרות את לשונו של זה שהיה לדוברם, ולאחר שקרקפו אותו כדרך הסקיתים לכרות את אבריו לעיני שאר האחים והאם. משהיה לגמרי חסר יכולת ציווה [המלך] להעבירו אל האש, בעודו נושם, ולטגנו. כאשר התפשט האיד מן המחבת באופן ניכר, עודדו [האחים] זה את זה, יחד עם אמם, לבוא עד קיצם באופן אציל [...] לאחר שנפטר הראשון בדרך זו, הביאו את השני לבזותו וקרעו את עור ראשו יחד עם שערותיו [...] והמלך, שסבל את הדברים בקושי בגלל הלעג, יצא מכליו וטיפל בזה באופן חמור יותר מן האחרים. ובכן גם הוא מת בטהרה, מתוך אמונה שלמה באדון. ולבסוף באה אם הבנים עד קצה (מקבים ב פרק ז' [שוורץ] ירושלים תשס"ה, עמ' 165-176).

* לעילוי נשמת אבי מורי אביב חיים רייך בן משה וחיה אידל ז"ל.

** בסיסו של מאמר זה הוא בעבודת הדוקטור שכתבתי באוניברסיטת בראילן בהנחייתו של פרופ' חננאל מאק. ראו רייך, תשע"א.

1. צונץ, תש"ז, עמ' 60.

2. מקבים ד ת, ג-ז, ו, הספרים החיצוניים (כהנא), ב, תל אביב תרצ"ז, עמ' רעב-רפד.

חז"ל סיפרו אף הם את אגדת האם ושבעת בניה בתלמוד הבבלי,³ במדרש איכה רבה⁴ ובספרות אגדה מאוחרת לו;⁵ אך בכל ספרות חז"ל המתכונת שונה מעט: התקופה הופכת לימי השלטון הרומאי, והאיסור שהאחים נאבקים בו הוא איסור **עבודה זרה**. להלן האגדה כפי שהיא בבבלי:⁶

ורב יהודה אמר זו אשה ושבעה בניה אתיוהו קמא לקמיה **דקיסר** אמרו ליה **פלח לעבודת כוכבים** אמר להו כתוב בתורה אנכי ה' אלהיך אפקוהו וקטלוהו ואתיוהו לאידך לקמיה דקיסר אמרו ליה פלח לעבודת כוכבים אמר להו כתוב בתורה לא יהיה לך אלהים אחרים על פני אפקוהו וקטלוהו אתיוהו לאידך אמרו ליה פלח לעבודת כוכבים אמר להו כתוב בתורה זובח לאלהים יחרם אפקוהו וקטלוהו אתיוהו לאידך אמרו ליה פלח לעבודת כוכבים אמר להו כתוב בתורה לא תשתחוה לאל אחר אפקוהו וקטלוהו אתיוהו לאידך אמרו ליה פלח לעבודת כוכבים אמר להו כתוב בתורה שמע ישראל ה' אלהינו ה' אחד אפקוהו וקטלוהו אתיוהו לאידך אמרו ליה פלח לעבודת כוכבים אמר להו כתוב בתורה וידעת היום והשבות אל לבבך כי ה' הוא האלהים בשמים ממעל ועל הארץ מתחת אין עוד אפקוהו וקטלוהו אתיוהו לאידך אמרו ליה פלח לעבודת כוכבים אמר להו כתוב בתורה את ה' האמרת וגו' וה' האמירך היום כבר נשבענו להקדוש ברוך הוא שאין אנו מעבירין אותו באל אחר ואף הוא נשבע לנו שאין מעביר אותנו באומה אחרת **א"ל קיסר** אישדי לך גושפנקא וגחין ושקליה כי היכי דלימרו קביל עליה הרמנא דמלכא **א"ל חבל עלך קיסר חבל עלך קיסר** על כבוד עצמך כך על כבוד הקב"ה על אחת כמה וכמה אפקוהו למיקטליה אמרה להו אימיה יהבוהו ניהלי ואינשקיה פורתא אמרה לו בניי לנו ואמרו לאברהם אביכם אתה עקדת מזבח אחד ואני עקדתי שבעה מזבחות אף היא עלתה לגג ונפלה ומתה יצתה בת קול ואמרה אם הבנים שמחה (גיטין נז ע"ב).

3. בבלי, גיטין נז ע"ב.

4. איכה רבה פרשה א, סימן תכ (בובר), וילנה תרנ"ט, עמ' 84-85. מדרש זה נערך במאה החמישית לספירה לערך.

5. ספר סדר אליהו רבה, פרשה כח (איש שלום), ירושלים תש"ך, עמ' 151-153; פסיקתא רבתי פרשה מג (איש שלום), וינה תר"ם (מהדורת צילום, תל אביב תשכ"ג), עמ' קפ-קפא; מדרש עשרת הדברות (שפירא), ירושלים תשס"ה, עמ' 48-50; מדרש זוטא, איכה, פרשה א, כא (בובר), ברלין תרנ"ד, עמ' 69. האגדה נמצאת גם בליקוטים מאוחרים: ילקוט שמעוני על התורה, דברים ב, פרשת כי תבוא, רמז תתקלח (הימן-שילוני, מהדורת צילום), תל אביב תשכ"ד, עמ' 571-573; ילקוט שמעוני איכה, רמז תתריט (סלונקי רפ"ז, ירושלים תשל"ג), עמ' רא ע"ב; מדרש הגדול דברים, פרשת כי תבוא, נ (פיש), ירושלים תשל"ג, עמ' תרכא. כמו כן מובאת האגדה אצל רבנו ניסים ב"ר יעקב מקירואן, **חיבור יפה מהישועה** (הירשברג), ירושלים תשי"ד, עמ' טו-יז; ספר הזכרונות (סיף), תל אביב, תשס"א, עמ' 289-293, 351-353.

6. גיטין נז ע"ב.

כאמור, שלא כמו בסיפור המקורי, שבו מסופר שהאישה והבנים עומדים נגד השלטון היווני ומסרבים לאכול חזיר, חז"ל סיפרו שהאישה ושבעת הבנים עמדו נגד השלטון הרומאי⁷ וסירבו לעבוד עבודה זרה. כמו כן במקבים ב מתוארים עינויי התופת שהבנים עוברים כשהם מסרבים לצו הקיסר, אך העינויים אינם נזכרים במקורות חז"ל, ובמקומם יש התנצחות בין הבנים לקיסר שבה הבנים מנמקים באמצעות פסוקים את סירובם לעבוד עבודה זרה. במאמר זה אטען שבאגדת האישה ושבעת בניה יש פולמוס סמוי עם הנצרות. ייתכן שחז"ל מצאו לנכון להוסיף עניין פולמוסי דווקא באגדה זו מפני שהנוצרים ניכסו לעצמם את המקבים בכלל ואת האישה ושבעת בניה בפרט. ניכס זה כולל ארבעה מעגלים: ניכוס וקידוש של ספרי מקבים, ניכוס גיבורי המקבים, ניכוס מקדשי השם שנהרגו בתקופת גזרות הדת שקדמו למרד החשמונאים וניכוס דמות האישה ושבעת בניה.

1. **ניכוס וקידוש של ספרי מקבים** – כאמור, אגדת האם ושבעת הבנים הובאה בפעם הראשונה בספר מקבים ב. ספר מקבים ב אינו מצוטט בספרות חז"ל, וודאי שלא קיבל מעמד של קדושה ביהדות. לעומת זאת הוא נזכר ומצוטט רבות בספרות הנוצרית. יתרה מכך, ספרי מקבים א וב כלולים בכתבי הקודש של הכנסייה הקתולית.
2. **ניכוס גיבורי המקבים** – בספרות חז"ל יש רק הד קלוש למקבים ולגבורתם. לעומת זאת בעיני הנוצרים היו המקבים דגם חיקוי ללוחמי דת, והרחיבו על כך את הדיבור ביקרמן ואחרים. אביא כמה דוגמאות שעמד עליהן ביקרמן:⁸
 - א. בקרב שנערך בשנת 451 לספירה ורדן (Vardan) - הגיבור הלאומי של הארמנים, שהיה נוצרי - הקריא לחייליו את ספר מקבים לפני הקרב המכריע נגד הרודפים הפרסים, שרדפו את הנצרות.
 - ב. מתנגדיו הנוצרים של הקיסר קונסטנטיוס (Constantius), שמשל ברומא בשנים 337-361 לספירה, השוו אותו לאנטיוכוס.
 - ג. על קברו של המלך בלדווין הראשון, מלך ירושלים הצלבני שמת בשנת 1118 לספירה, כתוב: "יהודה המכבי האחר".
 - ד. בתקופות מאוחרות שימשו המקבים דגם במאבקים פנימיים בנצרות. לדוגמה, בימי הביניים ראו במקבים כיתות של מינים נוצרים (Waldensen) דוגמה לאיצייות לכנסייה הקתולית, ובמאה ה־16 הצדיקו הפרוטסטנטים

7. המושל מתואר במילה 'קיסר', המתאימה לשלטון הרומאי. בחלק מעדי הנוסח מושמטת המילה קיסר מתחילתה של האגדה, אך גם בהם היא מוזכרת בסופה: "א"ל קיסר אישדי לך גושפנקא". במדרש אליהו רבה הסיפור מיוחס לקיסר אדריאנוס: "וחכמים אומרים, מזמור לאסף, בא **אדריינוס קיסר** ותפש אשה אלמנה [ושמה מרים בת תנחום] ושבעה בניה" (אליהו רבה פרשה כח [איש שלום], עמ' 151-153).

8. ביקרמן, 1937, עמ' 36-37.

את המהפכה של לותר וטענו שהוא הולך בעקבות המקבים. הקתולים במלחמתם בפרוטסטנטים השוו אף הם את עצמם למקבים.

3. **ניכוס מקדשי השם שנהרגו בתקופת גזרות הדת שקדמו למרד החשמונאים –**

סיפורי הקדושים אף הם שימשו דגם לחיקוי ולהערצה, וכך כתב שוורץ:⁹ "אהודים היו במיוחד בכנסיה סיפורי הקדושים שבמקבים ב והם צוטטו שוב ושוב ואף זכו לקיום עצמאי, בעיקר לאחר שהתפתח פולחן נוצרי לזכרם (קדושי המקבים אשר חגם הוא 1 באוגוסט). כך לדוגמא לפני מספר שנים פורסם פירוס מן המאה השלישית לסה"נ כנראה ובו נוסח קופטי של ספר מקבים ב, המכיל את פרשת הגזרות והעינויים".

4. **ניכוס דמות האישה ושבעת בניה – דמויות האישה ושבעת בניה נעשו דמויות**

לחיקוי והערצה במסורת הנוצרית. יום פולחן התפתח לזכרם, וכמו כן נבנה בית תפילה על קברם באנטיוכיה, שבה הם קבורים על פי חלק מהמסורות הנוצריות. במסורת הנוצרית יש אף שתי אגדות שדומות לאגדת האם ושבעת בניה המעבירות גם הן את מועד התרחשותן לתקופה הרומית. אגדה אחת היא על פליסיטי הקדושה ושבעת בניה,¹⁰ שמסרו נפשם על האמונה הנוצרית כנגד

9. מקבים ב (שוורץ), ירושלים תשס"ה, עמ' 60, הערה 2.

10. להלן האגדה בתרגום חופשי שלי: "פליסיטי הקדושה הייתה גברת אצילה רומית שהתפרסמה בזכות המוסריות שלה. אם זו לשבעה ילדים גידלה את בניה על יראת אלוקים, ואחרי מות בעלה דאגה לעצמה בעבודות הגונות בלבד. הדוגמה הטובה שהציגו היא ובניה גרמה לכמה עובדי אלילים להתכחש לאמונות הטפלות שלהם ואף עודדה נוצרים להפגין לעין כול את ערך השליחות שלהם. מהני עבודת האלילים כעסו כשראו את אליליהם מושחתים באשמתם (באשמת הקדושים). היא הופיעה עם בניה הדתיים מול מושל רומא. הוא ציווה אותה להקריב קורבן לאלילים, אולם בתגובה שמע וידי אמונה עשיר. אישה נבזית, אמר לה, איך את יכולה להיות ברברית כל כך ולחשוף את בניך לעינויים ולמוות? גלי רחמים לבריות העדינות האלה, שהם בגיל הפריחה ויכולים לשאוף לעמדות בכירות באימפריה! פליסיטי ענתה: 'בני יחיו לנצח עם ישו הנוצרי אם הם אכן מאמינים, ויצפו להם רק עינויי נצח אם הם יקריבו לאלילים. רחמין הנראים הם חוסר כבוד אכזרי'. לאחר מכן הסתובבה לעבר בניה ואמרה: 'לכו לגן עדן, שם ישו הנוצרי מחכה לכם עם הקדושים שלו! האמינו באהבה שלו והילחמו באומץ למען נשמתכם'. השופט לקח את הילדים בזה אחר זה וניסה להתגבר על העקשנות שלהם. הוא התחיל עם ינאר, אך קיבל את התשובה: 'מה, אתה מציע לי לעשות דבר הנוגד את ההיגיון? ישו הנוצרי ישמור אותי, אני מקווה, מהכפירה הזו'. פליקס, השני, אף הוא הוכנס פנימה. כאשר הכריחו אותו להקריב ענה: 'יש רק אל אחד, ורק לו עלינו להציע את קורבנות הלב שלנו. גם אם תשתמשו בכל התחבולות ובכל האכזריות לא תוכלו לפגוע באמונתנו! שאר האחים נשאלו וענו באותה תקיפות. מרטיאל, הצעיר ביותר, דיבר אחרון ואמר: 'כל אלו אשר לא הודו שישו הנוצרי הוא האל האמיתי יושלכו לתוך אש אשר לעולם לא תוכחד'. כאשר הסתיימה החקירה נשאו הקדושים עונש מוות ומלקות כאשר נלקחו לכלא והשלימו מייד את קורבנם במגוון דרכים. ינאר הוכה עד מוות ברצועה מצופה בעור. פליקס ופיליפ נהרגו במקל. סילבנוס נזרק מצוק. אלכסנדר, ויטאליס ומרטיאל נערפו. פליסיטי, אמם של המקבים החדשים, אף היא סבלה מות קדושים". ראו גם שוורינג, 1931. העדות הקדומה לאגדת פליסיטי ושבעת בניה היא הרשימה הידועה

האמונה האילית, ואגדה אחרת היא על סימפורוסה הקדושה ושבעת בניה,¹¹ שנהרגו אף הם בנסיבות אלו.

אם כן, אנו רואים כי יש זהווד במסורת הנוצרית לאגדת האם ושבעת בניה המומתים 'על קידוש השם'. הנוצרים ניכסו לעצמם את האגדה וסיפרו אותה על תקופת השלטון הרומי על רקע התנגדותו לנצרות הקדומה. האגדה על אודות סימפורוסה הקדושה מתוארכת לתקופתו של אדריאנוס קיסר, כמו בחלק ממקורות חז"ל.¹² מעניין גם שבשתי הדתות נדדה אגדת האם ושבעת בניה מהתקופה ההלניסטית, שאז הובאה במקורה בספרי מקבים, לתקופה הרומית, וסביר להניח כי התופעות בשתי הדתות אינן מנותקות זו מזו. גם העדויות הכתובות לאגדה מופיעות בתקופות קרובות: בנצרות העדות לתופעה היא במאה הרביעית (פליסיטי הקדושה ושבעת בניה) והחמישית (סימפורוסה הקדושה ושבעת בניה), ובחז"ל נמצאת האגדה לראשונה בתלמוד הבבלי ובמדרש איכה רבה, שזמן חתימתם אינו רחוק מאותה תקופה. אין מקורות תנאים לאגדה, ולאחר מאות שנות 'שתיקה', שבהן לא הועתקה האגדה ולא עובדה, אנו מוצאים התפרצות של כתיבה, והאגדה מובאת

- בשמה Depositio Martyram. הרשימה מתוארכת לזמנו של ליבריוס, אמצע המאה הרביעית. ברשימה מפורטים שמות של קדושים שיום הזיכרון שלהם חל ב־10 ביולי (שורוינג, 1931).
11. באתר הקתולי <http://www.newadvent.org/cathen/14379a.htm> מסופרת האגדה על אודות סימפורוסה הקדושה ושבעת בניה. להלן האגדה בתרגום חופשי שלי: "המרטרית ושבעת בניה חיו בטיבור (טיבולי) לקראת סוף שלטונו של אדריאנוס קיסר (בשנים 117-138 לספירה). גברת סימפורוסה גרה בטיבור והייתה אלמנה של מנהיג עממי ששמו גטוליוס, שמת מות קדושים מידי הקיסר אדריאנוס בעיר גבי. כאשר סיים אדריאנוס לבנות את הארמון בטיבור הוא הקדיש קורבנות לאלים, אך קיבל מהם את התשובה הזו: 'האלמנה סימפורוסה ובניה מענים אותנו יום-יום כאשר הם מתפללים לאלוהיהם. אם היא ובניה יקריבו לנו קורבן, ניתן לך כל מה שתבקש'. לאחר שניסו הקיסרים לגרום לסימפורוסה ובניה להקריב קורבן לאלים אך נכשלו, ציווה (אדריאנוס) להביא אותה למקדש הרקולס. לאחר מגוון עינויים שעונתה הוא ציווה לזרוק אותה אל הנהר כשאבן גדולה קשורה לצווארה. אחיה איווניוס, שהיה חבר במועצה של טיבור, קבר אותה בפאתי העיר. ביום שלאחר מכן זימן הקיסר את שבעת בניה. הוא נכשל באותה מידה כאשר ניסה לגרום להם להקריב קורבן לאלים. הוא ציווה שייסבלו בסוגים שונים של מות קדושים. קרנס נוקב בגרון. ג'וליאן נוקב בחזה. נמסיוס נוקב בלב. פרימיטיביוס נפגע בטבור. גוסטיניוס נוקב בגב. סטרקטיוס נוקב בצידו, ואואוניוס נבקע לשניים מלמעלה למטה. גופותיהם הושלכו לתעלה עמוקה". באתר יש דיון בעניין זמנה של האגדה, והדעה שכתב אותה יוליוס אפריקנוס במאה השלישית נדחתה פה אחד, משום שלא אוסביוס ולא היסטוריונים אחרים מתייחסים למעשי המרטירים שכתב כביכול יוליוס אפריקנוס. נראה שזמנה של האגדה אינו מאוחר מהמאה החמישית, מאחר שב־Hieronymian Martyrology, שסופר ששמו אינו ידוע הוציא לאור במחצית השנייה של המאה החמישית, מונצחים סימפורוסה ובניה ביום 18 ביולי. ראו גם רוסי ודוצ'נה, 1971, עמ' 93.
12. כאמור, בסדר אליהו מוזכר במפורש שמו של אדריאנוס (סדר אליהו, פרשה כח [איש שלום], עמ' 151-153). בפסיקתא רבתי כתוב שהאירוע היה בזמן גזרות השמד, וייתכן שאף מקור זה מרמז על תקופת אדריאנוס (פסיקתא רבתי, פרשה מג [איש שלום], עמ' קפ-קפא).

במקורות רבים בספרות היהודית וכן במקורות נוצריים. לפיכך נראה כי הדתות השפיעו זו על זו במעין דושיח סמוי שבא לידי ביטוי באגדת האישה ושבעת בניה במקורות חז"ל. ככלל, אפשר לומר כי בדרשות חז"ל אנו מוצאים לעיתים הדים לוויכוח היהודי-נוצרי.¹³ נראה כי אף באגדת האישה ושבעת הבנים יש רמזים ברורים לפולמוס זה, ואציג את המסרים האנטי-נוצריים שמשוקעים בדברי חז"ל באגדה. כמעט בכל מקורות חז"ל¹⁴ הבנים מנמקים את סירובם לציית לצו המלך בפסוק שממנו נובע איסור **עבודה זרה**. הפסוקים שונים זה מזה בכל מקור, ופעמים רבות יש הבדל באותו מקור בין עדי הנוסח. ואולם דווקא הפסוק שבפי הבן הקטן, שייחודו בכך **שאינו עוסק באיסור עבודה זרה**, משותף כמעט לכל המקורות. וזו תשובתו של הבן הקטן: "אתיוהו לאידך, אמרו ליה: פלח לעבודת כוכבים! אמר להו, כתוב בתורה: (דברים כו, יז), **את ה' האמרת וגו' וה' האמירך היום**, כבר נשבענו להקדוש ברוך הוא שאין אנו מעבירין אותו באל אחר, **ואף הוא נשבע לנו שאין מעביר אותנו באומה אחרת**" (בבלי, גיטין נז ע"ב).

הטענה שהקב"ה החליף את עם ישראל באומה אחרת היא טענה ייחודית לנוצרים. תשובתו של הבן הצעיר המורה על מחויבותו של הקב"ה שאין הוא מחליפנו באומה אחרת היא כפי הנראה מסר אנטי-נוצרי מובהק. סביר להניח שהמספר התלמודי ידע על השימוש הנוצרי באגדה זו, שמתרחש ממש לנגד עיניו פחות או יותר באותה תקופה, ועל כן שילב בה רמזים אנטי-נוצריים. חז"ל אווזחים את השור בקרניו ומתמודדים עם טענת היסוד של הנצרות כי הקב"ה עזב את עמו ונחר בנוצרים: הם שמים בפי הבן הצעיר את התשובה "וד' האמירך היום" - הקב"ה נשבע לנו שלא ימירנו באומה אחרת. עם ישראל הוא נבחרו של הקב"ה לנצח, ואלוקים מחויב לבחירה זו בשבועה. הפסוק ששמו חז"ל בפיו של הבן הצעיר הוא פסוק מובהק שעניינו בחירת ישראל, סגולתו וייחודו על פני כל העמים: "וה' האמירך היום להיות לו לעם סגלה כפאשר דבַר לך וְלְשֹׁמֵר כָּל מִצְוֹתָיו" (דברים כו, יח), והמשכו בפסוק הבא: "וְלִתְתָּךְ עֲלִיּוֹן עַל כָּל הַגּוֹיִם". הוויכוח אינו מכונן רק כלפי עבודת האלילים הקלסית היוונית-רומית אלא גם כלפי הדת החדשה - הנצרות.

במקורות חז"ל הקיסר עורך דושיח עם כל אחד מהבנים, אך שיאו של הדושיח הן מבחינת אורכו הן מבחינת טיבו הוא עם הבן הצעיר. מאחר שהעבודה הזרה הרלוונטית יותר בתקופה זו כבר אינה האלילית אלא דווקא הנוצרית, האמירות האנטי-נוצריות משולבות דווקא בשיא האגדה - בדברי הבן הצעיר. חיזוק לטענה שדברי הבן הקטן הם פולמוס עם הנצרות אפשר להביא מהעובדה שבשלושה מקורות שנכתבו בארצות האסלאם (חיבור יפה מהישועה, 'מדרש עשרת הדברות' ומדרש הגדול) - ורק בהם - הושמט טיעון זה

13. ראו לדוגמה אורבך, תש"ו, עמ' 118-122; אורבך, תשט"ז, עמ' 272-289; אורבך, תשכ"א, עמ' 148-170.

עוד באותו עניין ראו הירשמן, תשנ"ב, עמ' 65-73.

14. להוציא פסיקתא רבתי.

מדברי הבן הקטן. ייתכן שהמחברים לא הבינו את הצד הפולמוסי במדרש או שסברו שהדבר אינו נוגע לקהל קוראיהם, ועל כן השמיטו אותו. הטענה שלפיה חזר בו הקב"ה מבחירתו בעם ישראל והעדיף על פניו את הנוצרים היא טענה מאוחרת. היא אינה מובאת בכתבים הסינופטיים, מיוסדת על דברי פאולוס וקיימת רק בכתבים נוצריים מאוחרים. על כן הפולמוס עם טענה זו לא החל מייד עם עליית הנצרות, אלא רק אחר כך.¹⁵

תבנית המילים באגדת האישה ושבעת הבנים שהקב"ה לא יעבירנו, ימירנו או יחליפנו באומה אחרת נראית גם במקורות אחרים בספרות חז"ל, ואביא אחדים מהם. המקור הקדום שבהם הוא מקור תנאי - המכילתא לדברים: "אמר המק' למשה זרוק [על העם] שלא ימרו כבודי באל"י נכר הארץ שני (דברים כו, יז) את י"י האמרת היום וזרוק חצי הדם על המזבח **שאיני ממירן באומה אחרת** ש' (שם, יח) וי"י האמירך (היו) (היום וגו' כאשר דבר) (יכן) [ואיכן] דבר [והייתם לי סגולה] ולתתך עליון על כל הגוים" (מדרש תנאים לדברים יא, ו [הופמן], ברלין תרס"ח, עמ' 57). כמו באגדת האישה ושבעת בניה אף במדרש זה מחויבותו של הקב"ה לעם ישראל ולאיהחלפתו באומה אחרת נלמדת מהפסוק: "וד' האמירך היום" וגו'.

במסכת פסחים בעל האגדה מתאר פולמוס בין הקב"ה להושע שבו הנביא מציע לקב"ה שיחליף את עם ישראל בעם אחר. באגדה הקב"ה מצהיר שלא יחליף את עם ישראל בעם אחר, ובסופו של עניין הושע מבין את טעותו ואף נדרש לבקש רחמים על עם ישראל. זו לשון האגדה:

[...] אמר לו הקדוש ברוך הוא להושע: בניך חטאו. והיה לו לומר: בניך הם, בני חנוניך הם, בני אברהם יצחק ויעקב, לגל רחמיך עליהן. לא דיו שלא אמר כך, אלא אמר לפניו: רבוננו של עולם, כל העולם שלך הוא - **העברים באומה אחרת**. אמר הקדוש ברוך הוא: מה אעשה לזקן זה? אומר לו: לך וקח אשה זונה והוליד לך בנים זנונים, ואחר כך אומר לו שלחה מעל פניך. אם הוא יכול לשלוח - אף אני אשלח את ישראל. שנאמר ויאמר ה' אל הושע לך קח לך אשת זנונים וילדי זנונים [...] לאחר שנולדו [לו] שני בנים ובת אחת אמר לו הקדוש ברוך הוא להושע: לא היה לך ללמוד ממשה רבך, שכיון שדברתי עמו - פירש מן האשה, אף אתה בדול עצמך ממנה. אמר לו: רבוננו של עולם, יש לי בנים ממנה ואין אני יכול להוציאה ולא לגרשה! אמר ליה הקדוש ברוך הוא: ומה אתה, שאשתך זונה ובניך [בני] זנונים, ואין אתה יודע אם שלך הן אם של אחרים הן - כך ישראל, שהן בני, בני בחוני, בני אברהם יצחק ויעקב, אחד מארבעה קנינין שקניתי בעולמי [...] **ואתה אמרת העברים באומה אחרת!** כיון שידע שחטא עמד לבקש רחמים על עצמו. אמר לו הקדוש ברוך הוא: עד שאתה מבקש רחמים על עצמך - בקש רחמים על ישראל" (בבלי, פסחים פז ע"א-ע"ב).

במדרש רות רבה שם בעל הדרשה בפי הקב"ה אמירה שבה הוא שולל את האפשרות שהקב"ה יעניש את עם ישראל ויחליפם באומה אחרת ("להחליפן באומה אחרת אי אפשר") ומבכר על פניה עונש אחר - ייסורים על ישראל כאשר הם חוטאים. וזו לשון המדרש:

הפכפך דרך איש זר - אלו ישראל, שנא' כי דור תהפוכת המה (דברים לב, כ). איש - ואיש ישראל נגש ביום ההוא (שמואל א יד, כד). זר - שעשו עצמם כאלו זרים להב"ה. וזך ישר פעלו - זה הב"ה שהוא נוהג עמהם במדת ישרות בעולם הזה [ונותן להם שכרם משלם לעתיד לבא]. אמר הב"ה בני סרבנין הן, הפכנין הן, טרחנין הן, מה אני עושה להם. לכלותן א"א, להחזירן למצרים א"א, **להחליפן באומה אחרת א"א**, הריני מייסרן בייסורין בעולם הזה, וקונסן ברעבון בימי שופטיהם, הה"ד ויהי בימי שפוט השופטים ויהי רעב בארץ (רות רבה פרשה א, ג [לרנר], ירושלים תשל"א, עמ' 16).¹⁶

אמירה דומה נראית אף במדרש אליהו רבה:

[...] נתקבצו כל ישראל ומשה עמהן, אמר לפניו, רבונו של עולם אין בינינו לאומות העולם כלום, שנאמר ובמה יודע איפוא כי מצאתי חן בעיניך אני ועמך (שמות לג, טז), באותה שעה נשבע הקדוש ברוך הוא בשמו הגדול, שתינתן תורה תמימה על ידיהן, הכל סדור ומתוקן לפניהם כגביעים מלאים מים וכוסות ושלחנות שהן מליאים כל מעדני עולם, שנאמר שררך אגן הסהר אל יחסר המזג (שיר השירים ז, ג), **לפיכך נשבע הקדוש ברוך הוא לעמו** שלא יחליפם בעם אחר, **ולא ישנם ולא ימירם באומה אחרת**, שנאמר לא אעשה חרון אפי (הושע יא, ט) (סדר אליהו, אליהו רבה, פרשה כב [איש שלום], ירושלים תש"ך, עמ' 127).

אמירה של הקב"ה שלא ימיר את עמו נאמרת בדרשה זו, כמו באגדת האישה ושבעת בניה, בלשון שבועה ובהדגשת יתר: "נשבע הקדוש ברוך הוא לעמו שלא יחליפם בעם אחר, ולא ישנם ולא ימירם באומה אחרת". עוד אמירה דומה בלשון שבועה נראית במדרש אליהו זוטא:

בדעתו של הקדוש ברוך הוא ליתן תורה קדושה לישראל קדושים, וכשנתנה לבלעם בן בעור קילקל בה מיד. לא הניח הקדוש ברוך הוא דבר בעולם שלא גילה לו לבלעם בן בעור, מפני מה, מפני שעתידין כל אומות העולם לומר לפני הקדוש ברוך הוא, רבונו של עולם, אילו נתת לנו נביא כמשה קיבלנו תורתך, לפיכך נתן להם הקדוש ברוך הוא לבלעם בן בעור, שהוא מעולה בחכמתו כמשה. משה יתיר דבר אחד ובלעם חסר דבר אחד, משה חסר דבר אחד

16. וראו מקבילה דומה שם, פרשה א, ד, עמ' 18.

ובלעם יתר דבר אחד, במשה כתוב ויקרא אל משה (ויקרא א, א), ובבלעם כתוב ויקר אלהים אל בלעם (במדבר כג, ד), במשה כתוב הודיעני נא את דרכיך (שמות לג, יג), ובבלעם כתוב ויודע דעת עליון (במדבר כד, י) לא נמצאתה בו דרך טובה, ולא בא לידו צדקה לעולם, אלא בא לידי לשון הרע, וביקש להחריב כל העולם כולו. **מאותה שעה נשבע הקדוש ברוך הוא לעמו**, שלא ישנם בעם אחר, **ולא יחליפם באומה אחרת**, ולא ישכנים בעיר אחרת, שנאמר לא אעשה חרון אפי ולא אשוב לשחת אפרים וגו' (הושע יא, ט) (סדר אליהו, אליהו זוטא, פרשה י, [איש שלום], ירושלים תש"ך, עמ' 191).

השימוש החוזר ונשנה בספרות חז"ל במוטיב שהקב"ה לא יעבירנו, יחליפנו או ימירנו באומה אחרת אולי מלמד על עוצמתו של הפולמוס היהודי-נוצרי. בספרות המחקר כבר נכתב על קיומם של רמזים בתלמוד הבבלי בעניין פולמוס הבחירה ותוקפה:¹⁷

רבי יהושע בן חנניה הוה קאי בי קיסר, אחוי ליה ההוא מינא: עמא דאהדרינהו מריה לאפיה מיניה. אחוי ליה: ידו נטויה עלינו. אמר ליה קיסר לרבי יהושע: מאי אחוי לך? עמא דאהדרינהו מריה לאפיה מיניה, ואנא מחוינא ליה: ידו נטויה עלינו. אמרו ליה לההוא מינא: מאי אחויית ליה? עמא דאהדרינהו מריה מיניה. ומאי אחוי לך? לא ידענא. אמרו: גברא דלא ידע מאי מחוו ליה במחוג יחוי קמי מלכא? אפקוהו וקטלוהו (בבלי, חגיגה ה ע"ב).

באגדה זו יש דושיח בשפת הסימנים בין רבי יהושע בן חנניה לבין מין. רבי יהושע היה בבית הקיסר, ומין אחד סימן לו: "עמא דאהדרינהו מריה לאפיה מיניה". כלומר, אתה שייך לעם שהקב"ה הפנה לו עורף. רבי יהושע עונה לו בשפת הסימנים: "ידו נטויה עלינו", כלומר הקב"ה עמנו, ואולי הקב"ה עדיין מגן עלינו.¹⁸ הקיסר פונה לרבי יהושע ומבקש ממנו הסבר לפשר הדושיח בסימנים שהתחולל מולו, ורבי יהושע מספר לקיסר מה הייתה טענת המין ומה הייתה תשובתו שלו. כשהקיסר פונה למין הלה מסביר את טענתו את טענתו אך מודה שלא הבין את תשובתו של רבי יהושע. אנשי המלך תוקפים את המין: כיצד הוא רוצה לעשות סימנים בפני המלך בשעה שהוא עצמו אינו מבין את הסימנים שנאמרים לו?! וגזר דינו נחרץ למוות.

למסגרת הספרותית של אגדה זו יש מן המשותף לאגדה על האישה ושבעת בניה. שתי האגדות מספרות על פולמוס דתי עם הקיסר, ובשתי האגדות מוצא להורג מי מן המתפלמסים. הביטוי "אפקוהו וקטלוהו", שחוזר שוב ושוב באגדת האישה ושבעת בניה, נמצא גם באגדה שלפנינו. אך באגדה זו המין הוא שמוצא להורג לאחר שידו הייתה על

17. ראו רוקח, 1991, עמ' 94-97. עוד ראו רוקח, תשל"ט, עמ' 215-221; רוקח, 1982, עמ' 133-168.

18. וכך פירש פסוק זה רש"י על אתר בדרשה קודמת.

התחתונה בפולמוס, ואילו באגדת האישה ושבעת בניה הבנים הם שמוצאים להורג אף על פי שהם משיבים היטב לקיסר.¹⁹

אכן, נראה שבאגדה זו יש רמז לפולמוס היהודי-נוצרי בעניין בחירת עם ישראל, אך הוא פחות מהרמז שיש באגדת האישה ושבעת בניה הן מבחינת הטענה הנוצרית המושמת בפני המין הן מבחינת התשובה היהודית המושמת בפני רבי יהושע בן חנניה. האגדה מובאת לאחר רצף דרשות העוסקות בהסתר פנים של הקב"ה בדור החורבן, ורבי יהושע בן חנניה, שחי בדור זה, מיטיב לתת מענה לתחושה קשה זו. ואולם עיקרה של טענת המין עוסקת בהסתר הפנים ובהסרת ההגנה מעם ישראל, ואין הוא טוען שזו נטישה ללא שוב, ובוודאי שאין באגדה זו דבר על בחירת עם אחר במקומו של עם ישראל.

תשובתו של רבי יהושע בן חנניה: "אלוקים עדיין עימנו" אין לה יתרון מהותי על טענתו של המין, וניצחונו נבע מטעמים טכניים: אישליטתו של המין בשפת הסימנים. נוסף על כך רבי יהושע בן חנניה שולל את טענת המין, אך אין בדבריו כל הוכחה חיובית בדבר מחויבותו הנצחית של הקב"ה לעם ישראל. עם זאת ייחודה של אגדה זו ושונותה מהאגדות שהובאו עד כה הם בעיסוקה בוויכוח בין יהודי למין, והעמדת האגדה כוויכוח בין יהודי למין מחזקת את התפיסה שלפנינו ויכוח יהודי-נוצרי על בחירת ישראל.²⁰

עוד רמז לפולמוס היהודי-נוצרי בעניין בחירת ישראל ותקפותה מובא במסכת יבמות: "אמר ליה ההוא מינא לר"ג: עמא דחלץ ליה מריה מיניה, דכתיב: בצאנם ובבקרם ילכו לבקש את ה' ולא ימצאו חלץ מהם! אמר ליה: שוטה, מי כתיב חלץ להם? חלץ מהם כתיב, ואילו יבמה דחלצו לה אחין, מידי מששא אית ביה?" (בבלי, יבמות קב ע"ב).

כמו באגדה שהובאה לעיל, גם באגדה זו המסגרת הספרותית היא דושיח בין תנא לבין מין. באגדה זו מסופר על מין שבא לפני רבן גמליאל וטען שהקב"ה דחה את עמו כפי שהיבם דוחה את יבמתו כשהוא מסרב לקחתה לאישה. הוא מוכיח את דבריו מהפסוק בהושע שבו נאמר: "בְּצֵאָנָם וּבְבָקְרָם יֵלְכוּ לְבַקֵּשׁ אֶת ה' וְלֹא יִמְצְאוּ, חֲלָץ מֵהֶם" (הושע ה, ו). רבן גמליאל דוחה את דברי המין ומשיב שדבריו אינם מוכחים מלשון הכתוב, שהרי לא כתוב שהקב"ה חלץ להם (את נעלו) ודחה את עם ישראל אלא שהקב"ה חלץ מהם, כלומר הקב"ה חלץ את נעלו של עם ישראל. ברור שיבם שחלץ את נעל היבמה חליצתו אינה תקפה, ועל כן אין מובנו של הפסוק הוא שהקב"ה דחה את עם ישראל ועזבו. טענתו

19. הבנים ענו לקיסר היטב כשנימקו בפסוק את סירובם לעבוד עבודה זרה. הוויכוח עם הבן הצעיר מפותח אף יותר, ונראה שהקיסר מפסיד בוויכוח עד שהוא מבקש מהבן הצעיר שיחוס על כבודו, יעשה עצמו כאילו הוא משתחוה לפסל ויציל את חייו. אך הבן הצעיר מסרב לתת לקיסר מוצא של כבוד. הפולמוס בין הבן הצעיר לקיסר מפותח במיוחד בנוסח האגדה באיכה רבה.

20. אם כי מין אינו נוצרי דווקא.

של המין שהקב"ה עזב את עם ישראל מתאימה לתפיסה הנוצרית, ועל כן סביר לזהות את המין כנוצרי ולשייך את האגדה לפולמוס היהודי-נוצרי.

לעומת האגדה הקודמת, כאן ההוכחה ברורה יותר, מאחר שחליצה היא דחייה מוחלטת ולא הסתר פנים זמני, אך גם כאן הרמז לפולמוס היהודי-נוצרי פחות מהרמז באגדת האישה ושבעת בניה: ראשית, אין בפי המין טענה על בחירת עם אחר במקומו של עם ישראל. כמו כן רבן גמליאל אומנם דחה את טענתו של המין מתוך הפסוק, אולם אין בדבריו הוכחה חיובית בדבר המחויבות של הקב"ה לבריתו הנצחית שכרת עם עם ישראל. גם כאן הפולמוס הוא בין יהודי למין, ונתון זה מחזק את התפיסה שלפנינו פולמוס יהודי-נוצרי בעניין בחירת ישראל.

עוד אמירה מפורשת בעניין זה נמצאת במדרש שיר השירים רבה:

ואמר רבי יצחק מעשה בקרתנית אחת שהיה לה שפחה כושית שירדה למלאת מן העין היא וחברתה אמרה לחברתה: חברתי, למחר אדוני מגרש את אשתו ונוטלני לאשה. אמרה לה: למה? בשביל שראה ידיה מפוחמות. אמרה לה: אי שוטה שבעולם, ישמעו אזניך מה שפיק מדבר. ומה אם אשתו, שהיא חביבה עליו ביותר, את אומרת מפני שראה ידיה מפוחמות שעה אחת רוצה לגרשה, את שכלך מפוחמת ושחורה ממעי אמך כל ימך עאכ"ו (שיר השירים רבה [יולינה] א, ג).

הדרשן בדרשה זו הוא רבי יצחק, ואגדה זו עוסקת בבירור בפולמוס שעניינו החלפת עם ישראל בעם אחר. סביר להניח אף שדרשתו של רבי יצחק במדרש שיר השירים קשורה לפירושו של אוריגנס הנוצרי על שיר השירים.²¹

עוד עדות מפורשת לפולמוס נמצאת במדרש תנחומא:²²

א"ר יהודה בר שלום כשאמר הקדוש ברוך הוא למשה כתב לך בקש משה שתהא המשנה בכתב ולפי שצפה הקדוש ברוך הוא שאומות העולם עתידין לתרגם את התורה ולהיות קוראין בה יונת והם אומרים אנו ישראל ועד עכשיו המאזנים מעויין (ס"א מצויין) אמר להם הקדוש ברוך הוא לעכו"ם אתם אומרים שאתם בני איני יודע אלא מי שמסטרין שלי אצלו הם בני ואיזו היא זו המשנה שנתנה על פה והכל ממך לדרוש (תנחומא [ורשה], כי תשא לד).

21. בער, תשט"ז, עמ' 17-18.

22. ראו את המקבילה בפסיקתא רבתי (איש שלום), פיסקא ה, ד"ה 'זיהי ביום כלות משה'.

העדות במקור זה אף היא עוסקת בבירור בתוקפה של בחירת ישראל ומיהו זה שנחשב ישראל, אם הוא עם ישראל ההיסטורי או שמא הבחירה של עם ישראל שבבשר הועתקה לעם ישראל שברוח, כפי טענת הנוצרים.

הד נוסף לפולמוס עם הנצרות אפשר למצוא באגדת האישה ושבעת בניה במדרש פסיקתא רבתי, שתפוצתו בעיקר בארצות צרפת ואשכנז. האם פונה לבנה הקטן ואומרת: "מה את מבקש שיהו כל אחיך נתונים בחיקו של אברהם לעתיד לבא ואת²³ נתון בחיקו של עשו בבקשה ממך אל תשמע להם [להפרש מאחיק לעתיד לבא]" [פסיקתא רבתי (איש שלום), פרשה מג, עמ' קפ-קפא].²⁴ הקטע "ואת נתון בחיקו של עשו בבקשה ממך אל תשמע להם" נמצא **בכל כתבי היד** שברשותנו אך נעדר מן הדפוסים.²⁵

השם עשיו היה מילה טעונה החל מחורבן בית שני. עשיו מייצג את מלכות רומי, והחל מהמאה הרביעית את רומי הנוצרית.²⁶ הבחירה היא להיות בחיקו של אברהם,²⁷ אבי העם היהודי, או להיות בחיקו של עשיו, מייצג הנצרות. באגדת פליסיטי הקדושה, שנכתבה במאה הרביעית, האם מבטיחה לבנים שיזכו לשבת בגן עדן עם ישו הנוצרי אם אכן יעמדו בניסיון ולא יקריבו קורבן לאלים, והמסר בפסיקתא רבתי מקביל: האם מבטיחה לבן הצעיר שישב בחיקו של אברהם אם יעמוד בניסיון, ואם ייכשל, יעלה בגורלו לשבת בחיקו של עשיו, מייצג הנצרות.

חז"ל משמיעים את הרמזים האנטינוצריים במסגרת ספרותית של עימות יהודי-רומי. אף שהטענה שהקב"ה החליף את עמו אינה שייכת כלל לעימות יהודה-רומא, חז"ל מזכירים אותה כאמירה נגד קיסר רומי, אך ברור לשומע כי הפולמוס הנסתר מכונן דווקא כנגד הנוצרים. חז"ל אינם זוקפים לחובת הנוצרים את פרשת האישה ושבעת בניה אך משתמשים בה כמצע להשמעת רמזים אנטינוצריים.

עוד הד לפולמוס היהודי-נוצרי אפשר למצוא בבחירת שם לאם שבעת הבנים. לעומת ספר מקבים ב, שבו לאם הבנים אין שם, בדברי חז"ל במקורות הארץ-ישראליים האם מקבלת שם: מרים בת תנחום. ייתכן שבחירת השם מרים אף היא אמירה אנטינוצרית.

23. בכתב יד פילדלפיה ובכתב יד מוסקווה כתוב "אתה".

24. המילים שבסוגריים נמצאות בכתב יד פילדלפיה ובכתב יד מוסקווה אך אינן בכתב יד פארמה.

25. על פי הנוסח בדפוסים טענת האם נראית חסרה מעיקרה ובלתי מובנת.

26. נושא זה נידון בספרות המחקר. ראו לדוגמה יובל, תש"ס, עמ' 25-34; הירשמן, תשנ"ב, עמ' 13-20.

27. בכרוניקות שנכתבו בעקבות מאורעות תתנ"ו אפשר למצוא ביטוי זה: "[...] ואמר לה החסיד מר יהודה: 'בתי בואי ושכבי בחקו של אברהם אבינו. כי בשעה אחת תקני עולמך ותבא במחיצת הצדיקים החסידים. זיקח אותה [...] וחתכה בחרבו החדודה לשני גזרים בתוך' (הברמן, 1945, עמ' מז). וכן: 'וגם היה שם עבד ד' והוא גר צדק. ושאל לו לרבינו משה כהן גדול ואמר לו: 'אדוני אם אשחט את עצמי על יחוד שמו הגדול מה תהא עלי?' אמר לו: עמנו תשב במחיצתנו [...] ותהיה עם אברהם אבינו, שהיה תחילה לגרים'. וכששמע החסיד כך, לקח מיד הסכין ושחט את עצמו" (שם, עמ' מט-נ).

גולדין טען שמרים בת תנחום היא התשובה היהודית למרים אמו של ישו הנוצרי.²⁸ ייתכן שיש כאן מעין אמירה שמרים הראויה לקבל את התואר קדושה היא מרים אם הבנים ולא מרים אמו של אותו האיש. העובדה כי השם מרים מובא דווקא במקורות ארץ-ישראליים מחזקת טענה זו.

כאמור, במדרש עשרת הדברות, שנכתב כנראה בארצות האסלאם,²⁹ הושמט מן האגדה הטיעון האנטי-נוצרי (שהקב"ה לא יחליפנו באומה אחרת). כך כתוב באגדה בנוסח זה: "קרא לשביעי ואמר לו כן [...] הלך אצל קיסר. אמר לו: מה תעשה? ענה לו: **איני נופר באלוקי שכתוב בו את ד' האמרת היום וד' האמירך**. אמר לו: אשליך לך טבעתי".³⁰ מדרש עשרת הדברות הגיע לצרפת, שבה הייתה משמעות רבה לפולמוס האנטי-נוצרי, ועל כן ההשמטה בולטת בהיעדרה. בעקבות זאת, בצרפת במאה ה-13 נערכו באגדה שינויים רבי-משמעות.³¹ ראשית, בכתב יד אוקספורד 135 (דף 349 א-ב) חוזרת לדרשה הטענה האנטי-נוצרית שאלוקים לא ימיר את בחירתו של העם היהודי באומה אחרת. כך מתוקנת הדרשה: "[...] וכשאמר לקטן [...] חזר ואמר לו, חס ושלום, לא אשתחוה שכן נשבענו לאלוקים שאין אנו ממירים אותו [...] **וכשם שנשבענו לו כך נשבע לנו שלא ימיר אותנו באומה אחרת**, שנאמר, וד' האמירך היום".

כמו כן מתווסף לדרשה אפילוג הכולל מסר אנטי-נוצרי מובהק, ועמדו על כך באומגרטן וקושלבסקי.³² כך כתוב באפילוג לדרשה זו: "וכל העובד ע"ז, הקב"ה עוקרו מן העולם הזה והעולם הבא [...] **אז תצא אש ותאכל המשומדים** שעזבו הקב"ה ולא חזרו בתשובה [...] ראו נא אל תמירוני באלילים כי אם תלכו בתורתי וחפצי [...] **ולא תשתחוו למתים, אלא לממית ומחיה, והוא חי עולמים**".

התוספת באפילוג, שנכתב בה "אז תצא אש ותאכל המשומדים", עוסקת בבירור במשומדי תקופה זו שהמירו את דתם מהדת היהודית לדת הנוצרית. המילים באפילוג "ולא תשתחוו למתים, אלא לממית ומחיה והוא חי עולמים" מכוונות כנגד הסוגדים לישו המת במקום לאלוקי ישראל שממית ומחיה וקיים לעד. אם כן, האמירות האנטי-נוצריות הברורות העולות מכתב יד מאוחר זה מחזקות את הטענה שאף במקורות הקדומים יש אמירות אנטי-נוצריות, אם כי הן עמומות.

28. גולדין, תשס"ב, עמ' 83.

29. מדרש עשרת הדברות (שפירא), ירושלים תשס"ה, עמ' 184.

30. שם, עמ' 50 (על פי כתב יד פריז 716).

31. מדרש עשרת הדברות, כתב יד אוקספורד 135 (דף 349 א-ב).

32. באומגרטן וקושלבסקי, תשס"ו, עמ' 301-342.

שפה משותפת והשפעה הדדית

בתקופה הרומית, בייחוד בימי אדריאנוס, סבלו מנחת זרועה של הקיסרות הרומית הן היהודים הן הנוצרים. הרומאים הרגו יהודים וגם נוצרים בשל אמונתם, ויש סיפורי מרטירולוגיה הן בקרב היהודים הן בקרב הנוצרים. ואולם מלבד המסרים האנטי־נוצריים ניכרת בעיצוב האגדה השפעה יהודית-נוצרית. כאמור, באגדה המקורית שבספר מקבים ב הבנים מצווים לאכול חזיר, והם עונים בהתגרות והתרסה לנציגי המלך ובזים לייסורים ולעינויים הקשים. לעומת זאת בספרות חז"ל הבנים מנמקים את סירובם לעבוד עבודה זרה באמצעות פסוקים.

כהן כבר הראה שהשימוש בפסוקים אופייני לסיפורי המרטירים של אותה תקופה.³³ כשנשאל רבי חנינא בן תרדיון "אמאי קא עסקת בתורה?" ענה: "כאשר ציוני ד' אלוקי (דברים ד, ה)" (בבלי, עבודה זרה יז ע"ב). כך גם בספרות הנוצרית. אבות הכנסייה הנוצרית הורו לתלמידיהם שאם ייתפסו על אמונתם בנצרות, עליהם להודות כי הם אומנם נוצרים ולהשיב בפסוקים מתהלים וממתי. קפריינוס הנוצרי הכין חיבור ובו הסדיר את המקורות הראויים לציטוט בשעת ההעמדה לדין לפני המשטר הרומאי.³⁴ אוסביוס מוסר כי רבים מהקדושים הנוצרים הלכו למוות ובפיהם שני פסוקים: "לא יְהִי לָךְ אֱלֹהִים אֲחֵרִים עַל פְּנֵי" (שמות כ, ב); "זָבַח לְאֱלֹהִים יִתְּרָם בְּלִתֵּי לְד' לְבַדּוֹ" (שם כב, יט).³⁵ ואכן, שני פסוקים אלו נשמעים מפי הבנים באגדת האישה ושבעת בניה. אם כן, בעיצוב האגדה בידי חז"ל נראה פולמוס יהודי-נוצרי אך ניכרת גם שפה משותפת והשפעה הדדית בין הדתות.³⁶ הנלחמות באויב משותף.

ייתכן שזה היה מהלך העניינים: העולם הנוצרי אימץ את המקבים לגיבוריו מאחר ששימשו דגם לחיקוי כנשאי דגל של מלחמות דת, ואגדת האישה ושבעת בניה אף היא נכללה במסגרת זו. ייתכן שזה אחד הגורמים שגרמו להכללת ספרי מקבים א-ב בכתבי הקודש של הנוצרים. לאחר מכן שוכפלה האגדה במקורות הנוצריים. במאה הרביעית-החמישית לספירה קמו לנוצרים גיבורות - פליסיטי וסימפורוסה - שלהן שבעה בנים. האם והבנים מסרבים לצו הקיסר הרומאי לעבוד לאילילים ומוסרים עצמם על מזבח אמונתם.³⁷ סיפוריהן של פליסיטי הקדושה ושל סימפורוסה הקדושה היו תשובה נוצרית לאותה אם יהודייה מתקופת המקבים. הנוצרים הזדהו מחד גיסא עם האם המקבית ושבעת בניה,

33. כהן, תשי"ג, עמ' קטו.

34. לה בלנט, 1893, עמ' 110 ואילך.

35. אוסביוס, 1932, II, x, 10, עמ' 285. כהן מצטט את דבריו. ראו כהן, תשי"ג, עמ' קטו.

36. נראה כי פרק זה מחזק את תפיסתו של יובל, תש"ס, שסובר שלא היה בין הדתות נתק אלא דושיח סמוי. לניתוח התפיסות השונות ראו ענקי, תשס"ב, עמ' 200.

37. בעיית חוסר הסימטריה בין גורל האם לגורל הבנים אינה קיימת במסורת הנוצרית.

אך מאידך גיסא היה זר להם מוקד המאבק בדבר אכילת חזיר ולא תאם את אמונתם. תשובתם הייתה שכפול הדמות, אך זו תעמוד נגד הקיסרות הרומית, שרדפה את הנצרות, ומוקד המאבק יהיה ההתנגדות לעבודת האלילים.

הניכוס שניכסו הנוצרים את אם שבעת הבנים יצר תגובת נגד אצל חז"ל, וגם הם שכפלו את הסיפור. האגדה נדדה אף בספרות חז"ל לתקופה הרומית, וגם כאן העילה לסיפור הייתה הציווי לעבוד עבודה זרה ולא אכילת חזיר.³⁸ בדומה לזיהוי הגיבורה באמצעות שם במקור הנוצרי, אף בחלק מן המקורות היהודיים קיבלה האם שם, מרים בת תנחום, ויתכן שבחירת שם זה היא כנגד מרים אמו של ישו הנוצרי. ואולם חז"ל לא רק שכפלו את האגדה אלא אף שילבו בה אמירות אנטי-נוצריות מובהקות, וכך העבירו מסרים נגד הנצרות ומאמיניה שניכסו לעצמם את דמויות האישה ושבעת בניה.

רשימת קיצורים ומקורות

- Eusebius, *Ecclesiastical History*, Volume II: Book 8. אוסביוס, 1932
Translated by J. E. L. Oulton. Loeb Classical Library
265, Cambridge, MA: Harvard University Press, 1932.
- א"א אורבך, "תשובת אנשי נינוה והיכוח היהודי נוצרי", **תרביץ** כ (תש"י), עמ' 118-122.
- א"א אורבך, "דרשות חז"ל על נביאי אומות העולם ועל פרשת בלעם לאור היכוח היהודי נוצרי", **תרביץ** כה (תשט"ז), עמ' 272-289.
- א"א אורבך, "דרשות חז"ל ופירושי אוריגינס לשיר השירים והיכוח היהודי נוצרי", **תרביץ** ל (תשכ"א), עמ' 148-170.
- א' באומגרטן ור' קושלבסקי, "מן האם והבנים ל'אם הבנים' באשכנז בימי הביניים", **ציון** עא, ג (תשס"ו), עמ' 301-342.
- E. Bickerman, *Der Gott der Makkabäer*, Berlin 1937.
- י' בער, "עם ישראל, הכנסיה הנוצרית והקיסרות הרומית מימי ספטימיוס סברוס ועד 'פקודת הסבלנות' של שנת 313", **ציון** כא (תשט"ז), עמ' 17-18.
- אורבך, תש"י
- אורבך, תשט"ז
- אורבך, תשכ"א
- באומגרטן וקושלבסקי, תשס"ו
- ביקרמן, 1937
- בער, תשט"ז

38. ייתכן שהדבר מביא לידי ביטוי את רוח התקופה, שהרי גזרות אדריאנוס נחקקו סביב מרד בר כוכבא, שפרץ בעקבות מעשיו של אדריאנוס, שהפך את ירושלים לעיר אלילית. ראו לדוגמה הר, תשל"ח, עמ' 1-11, ובייחוד עמ' 6.

- גולדין, תשס"ב
הברמן, 1945
הירשמן, תשנ"ב
- ש' גולדין, **עלמות אהבוך, עלמות אהבוך**, לוד תשס"ב.
א"מ הברמן, **ספר גזרות אשכנז וצרפת**, ירושלים 1945.
מ' הירשמן, **המקרא ומדרשו: בין חז"ל לאבות הכנסיה**,
תל אביב תשנ"ב.
- הר, תשל"ח
- מ"ד הר, "סיבותיו של מרד בר כוכבא", **ציין** מג (תשל"ח),
עמ' 1-11.
- יובל, תש"ס
כהן, תשי"ג
- י' יובל, **שני גויים בבטן**, תל אביב וירושלים תש"ס.
ג"ד כהן, "מעשה חנה ושבעת בניה בספרות העברית", בתוך
בית המדרש לרבנים באמריקה, **ספר היובל לכבוד מרדכי**
מנחם קפלן, חלק עברי, ניו יורק תשי"ג, עמ' קט-קכב.
- לה בלנט, 1893
- E. Le Blant, *Les Persécuteurs et Les Martyrs aux Premiers*
Siècles De Notre ère, Paris 1893.
- ד' ענקי, "ונקריב עצמנו את קורבן ה' כעולות כליל לגבוה –
פרעות תתנ"ו בראי המחקר המודרני", **אקדמות** יא (תשס"ב),
עמ' 198-207.
- ענקי, תשס"ב
- י"ל צונץ, **הדרשות בישראל והשתלשלותן ההיסטורית**, ערך
והשלים ח' אלבק, ירושלים תשז"ז.
- רוסי ודוצ'זנה, 1971
- J. B. De Rossi & L. Duchesne (eds.), *Martyrologium*
Hieronymianum: Acta Sanctorum Novembris, II, I, Brussels
1971.
- רוקח, תשל"ט
- ד' רוקח, "בחירת ישראל בפולמוס הפגאנינוצרי בקיסרות
הרומית", **תרביץ** מח (תשל"ט), עמ' 215-221.
- רוקח, 1982
- R. Rokeah, *Jews, Pagans and Christians in Conflict*,
Jerusalem & Leiden 1982.
- רוקח, 1991
- ד' רוקח, "הפולמוס בין יהודים לנוצרים על הבחירה", בתוך:
ש' אלמוג ומ' הר (עורכים), **רעיון הבחירה בישראל ובעמים**,
ירושלים 1991, עמ' 71-98.
- רייך, תשע"א
- א' רייך, **מסירת הנפש על קיום המצוות: אידיאולוגיות**
ותמורות מספרות חז"ל עד אשכנז הקדומה, חיבור לשם
קבלת תואר דוקטור, אוניברסיטת בר אילן, תשע"א.
- שוורניג, 1931
- W. H. Shewring, *The Passion of SS. Perpetua and Felicity:*
Sermons of S. Augustine Upon These Saints, London 1931.